

Michał Németh, Zapożyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania

(Az árvai [lengyel] nyelvjárás magyar jövevényszavai és átvételük útjai)

Księgarnia Akademicka, Kraków, 2008. 140 lap

A krakkói Jagelló Egyetem korántsem csak a középkorban és a reneszánsz idején volt fontos külföldi központja a magyar nyelvű művelődésnek és a magyar nyelvtudománynak, hanem az újabb időkben is. Talán nem mindenki tudja, hogy a lengyel nyelv magyar jövevényszavait a teljesség igényével feldolgozó modern tanulmány (ROBERT WOŁOSZ, Wyrazy węgierskie w języku polskim I–II. *Studia Slavica Hung.* 35. 1989: 215–317, 37. 1991–92: 3–27) eredetileg egy krakkói egyetemi szakdolgozat (!) volt. Ezen újabb kori, erős nyelvtörténeti és etimológiai érdeklődésről árulkodó kutatói érdeklődés legújabb bizonyítéka MICHAŁ NÉMETHnek, a krakkói magyar tanszék fiatal tanársegédének alábbiakban ismertetendő monográfiája, amely az árvai lengyel nyelvjárás magyar jövevényszavait dolgozza fel.

A trianoni békeszerződéssel az egykori Magyar Királyság területéből 0,18% erejéig Lengyelország is részesült: az egykori Árva és Szepes vármegye lengyel nyelvű hegylakók (góralok) által lakott községeire nyújtott be igényt az újjáalakuló Lengyelország, amit a győztes nagyhatalmak részben méltányoltak, s így ez a két kis különálló darabból álló, összesen 589 négyzetkilométernyi terület mintegy 24 ezer főnyi lakossal ekkor lengyel (és nem cseh) fennhatóság alá került. 1924-ben volt még kisebb határkiigazítás Csehszlovákia és Lengyelország között, majd a II. világháború kitörésekor, a lengyel összeomlást kihasználva német jóváhagyással a Tiso-féle Szlovákia annektálta ezeket a községeket, de 1945-ben visszaállították a két világháború közötti csehszlovák–lengyel határt, amelyet ezen a szakaszon 1993-ban Szlovákia örökölt. Az államhatár azonban sem a két világháború között, sem most nem esik egybe a szlovák–lengyel nyelvhatárral: az árvai lengyel nyelvjárás az egykori Árva vármegye Szlovákiához tartozó részére is átnyúlik. Így tehát az árvai lengyelek már csaknem kilencven éve a lengyel vagy a (cseh)szlovák állam keretei között élnek, s közvetlen élményeik a hajdanvolt „magyar időkről” gyakorlatilag már a legidősebbeknek sem lehetnek. Ehhez képest a népnyelv elég szép számban őrzi még mindig a hosszú közös múlt lexikális emlékeit, igaz, magyar eredetüket már csak egy-két zafos szitkozódás esetében tartja nyilván (32–3). A szepesi lengyel nyelvjárás hungarizmusával nem oly rég JUSTYNA SOKOŁOWSKA foglalkozott egy rövid tanulmányban (*Leksykalne wpływy węgierskie na polskie gwary spiskie*. In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego*, nr 8, Seria

Filologiczna, Językoznawstwo 1. 2003: 112–22), most pedig MICHAŁ NÉMETH az árvai lengyel nyelvjárás magyar elemeit veszi górcső alá.

A könyv általános bevezető fejezetében (Część ogólna, 5–20) a szerző először a kutatás állását tekinti át. Megállapítja, hogy míg a lengyel irodalmi nyelv magyar elemeivel jó évszázada intenzíven foglalkozik a nyelvtudomány, addig a nyelvjárások szókincsének magyar jövevényszavai kevesebb figyelemben részesültek. Ennek oka elsősorban a magyar szempontból érzékeny lengyel nyelvjárások szókincsének hiányos feldolgozása. Az, hogy most a szerző részletekbe menően vehette vizsgálat alá az árvai nyelvjárás hungarizmusait, elsősorban annak köszönhető, hogy néhány évvel ezelőtt megjelent e nyelvjárás páratlanul részletes szótára (JÓZEF KAŚ, Słownik gwary orawskiej. Księgarnia Akademicka, Kraków, 2003.), amely a jelenlegi szlovák–lengyel határ mindkét oldalán fekvő árvai lengyel falvak szókincsét felöleli. E több mint ezer nagyméretű oldalon megjelent nyelvjárás szótár szolgált MICHAŁ NÉMETH etimológiai kutatásainak alapanyagául. A monográfia céljairól és a kutatás módszereiről írva a szerző egyfajta lengyel hagyomány szerint értelmezi a hungarizmusok fogalmát: a közvetlenül a magyarból átvett szavak mellett – ezekből elég kevés van – ide számítja a lengyel nyelvjárásokba közvetlenül a szlovákból átkerült olyan vándorszavakat is, amelyek jellegzetes jelentésüket a magyarban kapták meg. Nem kétséges ugyanis, hogy noha a *ceruzka* 'ceruza' szó közvetlenül biztosan szlovák átvétel az árvai lengyelben, ám ez a számos nyelvben ismert vándorszó – vö. latin *cerussa*, angol *cerruse*, francia *ceruse* 'ólomkarbonát, Bleiweiß' – a magyarban kapta speciális 'fába foglalt grafitszál mint íróeszköz' jelentését és *ceruza* hangalakját, amely innen ment át a szlovákba *ceruza* alakban, ahol aztán a kicsinyítő képzős *ceruzka* létrejött. A településtörténeti áttekintésből kiderül, hogy a középkori, főleg szlovák kolonizáció után a XVI–XVII. században jelenik meg a lengyel nyelvű lakosság. A szókölcsonzés útjait tárgyalva a szerző rámutat arra, hogy bármennyire is perifériája volt Árva a történeti Magyarországnak, az ottani lengyel nyelvjárás magyar jövevényszavai legalábbis részben közvetlenül a magyarból is bekerülhettek oda, hiszen a gazdasági, közigazgatási és művelődési kapcsolatok feltételei megvoltak, a lakosság munkát keresve megfordult elsősorban a Felvidék magyarlakta településein, de az ország központi vidékein is. Ugyanakkor szinte minden esetben közvetítő nyelvekkel is számolni kell, így természetesen elsősorban a szlovákkal, amely már földrajzi okokból is hidat képezett a magyar és a lengyel között, de néhány esetben – elsősorban a pásztortermológiában – a román és az ukrán is közvetíthetett a magyar és a lengyel között. Különleges tényező e nyelvi kapcsolatokban a szepesi német (szász), amelyet a felvidéki szlovákság éppoly jól ismert, mint a magyart, tehát e német nyelvjárás sajátosságai sokszor kétségbe vonhatják a magyar közvetítést. Így például az árvai lengyel *šporowaś* 'takarékoskodik' nem feltétlenül a magyar *spórol* átvétele, hanem származhat a szlovák *šporovať* 'ua.' közvetítésével vagy akár közvetlenül is a német *sparen* 'ua.' felvidéki szász *sporen* [[pōrən] ejtésű változatából. Ami az árvai lengyel nyelvjárás magyar elemeinek a többi lengyel nyelvjárásban való elterjedését illeti, a szerző rámutat arra, hogy az árvai magyar szavak túlnyomó többsége megvan a szepesi, a podhalei és a felső-sziléziai lengyel nyelvjárásokban is, ami részben e nyelvjárások egykor szintén szoros magyar kapcsolataival, másrészt lengyel nyelvjárásközi kontaktusokkal magyarázható.

Az ismertetett könyv magvát a szótár (Słownik, 21–101) képezi, amely a fenti értelemben magyar eredetű szavakat 61 szócikkben tárgyalja, további 6 szócikket szentel a vitatott eredetű szavaknak.

Az árvai lengyel nyelvjárás magyar eredetű szavainak egy részét a számos európai nyelvbe átkerült magyar eredetű vándorszavak képezik, esetenként sajátos jelentésmódosulással: *ciardás* 'csárdás' (vö. lengyel irodalmi *czardasz*), *hajduk* 'a munkásokra felügyelő alkalmazott az urasági birtokon; megrögzött agglegény' (< *hajdú*), *koc* 'rugózattal ellátott lovaskocsi', többségük azonban inkább csak a szomszédos nyelvekbe átkerült magyar jövevényszó. Ezek közül külön szemantikai csoportot alkotnak a pásztorterminológia elemei (*bojtar* 'birkapásztor', *juhás* 'juhászlegény', *salas* 'pásztorkunyó'), ruházattal kapcsolatos nevek (*bakańcie* 'bakancs', *boćkor* 'bocskor', *buńda* 'bunda; felsőkabát', *golyr* ~ *golyrz* 'gallér; marha nyaka', *gombik* 'gomb'), ételnevek (*gomboce* tsz. 'gombóc', *hurka* 'véres-hurka', *pałacyńka* ~ *palacinka* ~ *palacyńka* ~ *pałacinek* ~ *patacinka* 'palacsinta'), használati tárgyak, eszközök nevei (*bunkos* 'pásztorbot', *ceruzka* 'ceruza', *chabarka* 'folyadékok, pl. aludttej kavargatására szolgáló fából készült eszköz' < *habaró*, *cyga* 'kerekes emelő a fűrészmalomban' < *csiga*; *fakla* ~ *fakła* 'fáklya', *fiják* 'fiók', *korbac* 'korbács', *korcula* 'korcsolya', *labda* 'labda', *papłan* 'paplan', *piposar* 'pipaszár', *taniárek* ~ *tanirz* ~ *taniyrek* ~ *taniyrz* 'tányér'), állatnevek (*buńdas* 'hosszúsőrű kutyáknak adott név' < *Bundás*, *ciawa* 'teve', vö. szlovák *táva*, *deres* 'deres', *kaniec* 'vadkan', *somar* ~ *sumar* 'szamár'), a gazdasági élet szavai (*ceduła* 'bankjegy' < szlovák *ceduľa* 'ua.' < magyar *cédula*, *hasen* 'haszon', *kielcyk* 'fölösleges pénzkiadás' < *költség*; *przekieltować* 'fölöslegesen költi a pénzt, főleg pálinkára' < *költi*), az ember jelleme vagy társadalmi állása szerint (*baciar* ~ *batiar* ~ *beciar* ~ *betiar* ~ *byciar* 'könnyelmű, nem túl szorgos férfi, többnyire agglegény; nagydarab, lusta ember' < *betyár*; *gazda* 'módosabb gazda', *kocis* 'kocsis', *korchel* 'iszákos, korhely', *pajtas* ~ *pajtas* 'mozgékony kisgyermek', *siogor* 'kellemetlenkedő, rosszakaratú ember' < *sógor*; *siuhaj* 'jóképű fiatalember' < *suhanc*; *zivań* 'lusta, de nagyétkű ember' < *zsivány*). Az elvontabb szókinccset néhány főnév (*ciarcha* 'súly, teher; fájdalmas élmény' < szlovák *tarcha* < magyar régi *tereh*, *hyr* ~ *hir* '[jól] hír, renomé') és ige (*banować* 'sajnál' < *bán*; *bantować* 'bosszant, nyugtalanít; felfordulást okoz' < *bánt*) képviseli. Az absztrakció legmagasabb fokára a magyar *mérő* mértéknévből lett *meru* '40' számnév jutott, amely a szlovákban alakult ki, és onnan került az árvai lengyelbe, ahol a nyelvjárási *sterdzieści* (vö. lengyel irodalmi *czterdzieści*) '40' számnévvel párhuzamosan használatos összetett számnévekben is, pl. *w meru ósmym* '48-ban'.

A már említett obszcén szitkozódáson kívül még egy szólást tárgyal a szerző. A *ki fras* ~ *kiz ta fras* kérdés formájú indulatos szólás furcsa, érthetetlen helyzet láttán, olyasmi, mint a magyar köznyelvi *mi a csoda/fene? mi az ördög?* NÉMETH felveti, hogy ez a magyar *ki a frász?* „gyakran használt magyar szólás” átvétele lehet. Ugyanakkor nem titkolja, hogy a *ki* elem nemcsak a magyar *ki* kérdő névmás, hanem a lengyel *ki* 'miféle, mely' (az irodalmi lengyelben ma csak szólásokban használt) kérdő névmás is lehet, a *kiz* ebben az esetben ennek a lengyel *ki* névmásnak a *z(e)* nyomatékosító elemmel bővített formája (< *összláv* **kъjъ* *že*, vö. TRUBAČEV, EtSISJaz. 13: 176–7) a mazuráló (*cz > c*, *sz > s*, *z > z*) nyelvjárásnak megfelelő hangalakban. Azt hiszem, hogy ebben az esetben inkább erről a lengyel névmásról van szó, egyrészt azért, mert számos hasonló szerkezetű és jelentésű kiszólás van magában az árvai nyelvjárásban is (*ki diabli* ~ *kiz ta diabli*, *ki dziasek* ~ *kiz ta dziasek* 'mi az ördög', *ki hrom* ~ *kiz ta hrom* 'mi a ménkű'), másrészt azért, mert a magyar *ki a frász* tapasztalatom szerint nem használatos önálló indulatmondatként, ráadásul sosem szituációra, hanem mindig személyre vonatkozik (*Ki a frász jön már megint? Ki a frász ez az alak?*),

így aligha lehetett a lengyel kifejezés modellje. Mindez nem változtat azon, hogy maga a *fras* főnév ettől még a szlovákon keresztül a német eredetű magyar *frász* átvétele lehet.

A vitás esetnek minősített 6 szó mind megvan a szlovákban, közülük magyar eredetű lehet a *fujac* 'erős szél mellett havazik, hófúvás van', ebben az esetben a *fúj* ige lenne a végső forrás. Nem lehetetlen azonban, hogy a lengyelben ez belső fejlemény, mégpedig a hangutánzó *fu!* indulatszó származéka. A török eredetű *duchan* 'dohány' és *papuc* 'papucs', valamint a német eredetű *huncut* ~ *huñcut* 'csirkefogó', *lawor* 'mosdótál', *pant* ~ *panto* 'a tetőtartó gerendákat összekapcsoló felső rövid áthidaló gerenda' esetében kétséges a magyar közvetítés.

A könyv fő erénye a közvetítő nyelvek lehetőség szerint legpontosabb tisztázása. Ennek jó példája a magyar *betyár*-ból származó lengyel árvai nyelvjárási *baciar* ~ *batiar* ~ *beciar* ~ *betiar* ~ *byciar* 'könnyelmű, nem túl szorgos férfi, többnyire agglegény; nagydarab, lusta ember'. Ezek közül csak az első szótagban *-e-*, illetve az ebből lengyel nyelvjárási talajon kialakult *-y-* magánhangzót tartalmazó alakok származhatnak a magyarból szlovák közvetítéssel (*betár*), míg az *-a-*-t tartalmazó alakok feltehetőleg az ukrán nyelvjárási *батьяр* alakváltozatra mennek vissza, amely az ott szintén a magyarból átvett *батьяр* és a *батья* 'apa; felnőtt férfi; fattyú' vegyülése útján jött létre, és az árvai nyelvjárásokba az ukránnal érintkező délkelet-lengyel nyelvjárások közvetítéssel kerülhetett.

Végezetül elismeréssel kell nyugtázni, hogy MICHAEL NÉMETH kritikusan használja a magyar etimológiai szótárakat és a vonatkozó magyar és nemzetközi szakirodalmat, sokszor szinte mellesleg értékes megfigyelésekkel árnyalja az árvai lengyel nyelvjárási szavak forrásául szolgált magyar szavak eredetére vonatkozó ismereteinket is, vö. különösen a *bo-sárka* < *boszorkány*, *cyga* < *csiga* 'emelő', *gazda*, *korcula* < *korcsolya*, *satas* > szállás szócikkekben a magyar szavak eredetéről olvasható fejtegetéseket, vagy a *koc* < *kocsi* szócikkekben a *Kocs* helynév közkézen forgó magyarázatára vonatkozó kritikai észrevételeket. Általában elmondható, hogy az egész munka igen magas szakmai színvonalat képvisel mind szlavisztikai, mind hungarológiai tekintetben, emellett különösen erős a turkológiai háttér ismerete is. A könyvet a tárgyalat régiót bemutató két térkép (104–5), bibliográfia (107–16), rövidítésjegyzék (117–8), részletes szótár (119–32), rövid lengyel (133) és valamivel részletesebb magyar nyelvű (135–7) rezümé egészíti ki.

Az ismertett mű tehát, mint láttuk, korántsem csak a lengyel, hanem a magyar etimológiai szakirodalmat is gazdagítja, így a magyar szakemberek érdeklődésére is feltétlenül számot tarthat.

ZOLTÁN ANDRÁS